
CUMHURİYET MODERNLEŞMESİNİN SINIRLARI ve BİR SINIR DİLİ OLARAK MUHAFAZAKÂR MODERNİTE

*Nazım İREM**

ÖZET

Bu çalışma Türk Cumhuriyet modernizminin Aydınlanma düşüncesi içindeki kökenlerini araştırmakta ve erken dönem devlet ve millet kurucularının ilham aldıkları Aydınlanma'nın aydınlar cumhuriyetinin evrensel topluluğunca tarif edilen original Aydınlanma'dan ziyade milli-devlet siyasetinin parçaladığı ve kısıtladığı sınırlı bir aydınlanma olduğunu iddia etmektedir. Milli-devlet siyasetinin sınırlandırdığı aydınlanma, Türk sağ kanat siyasetin ideolojik-politik geleneği olarak Türk modernleşmesini günümüz sınırlarına taşıyan muhafazakar modernite siyasetinin gelişmesi için uygun bir zemin oluşturan kısıtlı bir modernite anlayışının doğmasından da sorumludur.

Anahtar Kelimeler: Türk Siyaseti, Sınırlı Aydınlanma, Parçalanmış Modernite, Muhafazakâr Modernite

* Doç. Dr.. Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Batılılaşma ile karşılaştırıldığında modernleşme nispeten daha az değer-
yüklü bir kavram gibi görülse de siyasal, ekonomik ve sosyal boyutları dikka-
te alındığında özellikle kimlik dönüşümü ve kültürel yeniden yapılanmayı
öngördüğü oranda da kavramın sorunlu ve karmaşık meseleleri barındırdığı
iddia edilebilir. Modernlik öncesi dönemlerden beri dinin kolektif ve bireysel
kimlikleri şekillendiren en önemli öğelerden birisi olduğu basit bir sağduyu
bilgisidir. Modern siyasal, ekonomik ve kültürel biçimlerin ortaya çıkmasını
ve kurumsallaşmasını ima eden bir süreç olarak modernleşme çok çeşitli böl-
gelerde farklı hızlarda ilerleyen ve değişik biçimler yaratan bir değişim süre-
cidir. Modernleşme en genel anlamı ile, Max Weber'in ifade ettiği gibi, gele-
neksel toplumlara özgü dini dünya görüşünün çözülmesi olarak tecrübe edi-
len bir tür büyü bozumu etkisi ile kendisini hissettirmektedir. Modernleşme,
sosyo-kültürel alanda rasyonelleşme, sekülerleşme ve milletleşme, ekonomik
düzeyde de kapitalistleşme olarak yaşanan bir süreçtir. Semavi dinlerden
özellikle Hıristiyanlık ve Müslümanlık dikkate alındığında kavram kolektif ve
bireysel kimliklerin yeni terimler, bağlantılar ve referanslarla yeniden tanımlan-
dığı; bu anlamda da derin bir anlam/mana krizinin yaşandığı kapsayıcı bir
toplumsal değişime işaret etmektedir.

Modernleşme ile birlikte toplumsal maddi yapılarda sert bir değişimi tecrü-
be etmeye başlayan toplumsal gruplar, tabakalar ve sınıflar, Karl Mannheim'ın
belirttiği gibi, bir yandan değişim yönelimli ütopyalar, diğer yandan da değişim-
me tepki duyan ideolojiler üretmeye başlarlar. Ütopya kavramının Mannheimcı
anlayışa özgü içeriğini biraz gözardı ederek, modernleşmenin reformcu, tepkici-
gelenekçi ve muhafazakâr ideolojileri doğurduğunu söylemek mümkündür. Re-
formculuk var olan toplumsal yapıları arzulanan bir gelecek tasavvuruna uy-
gun olarak değiştirmeyi amaçlarken; gelenekçilik modernliğin yıkıcı etkilerin-
den eski toplumsal yapı ve ilişkileri korumak üzere mümkün olduğunca mo-
dernlik dışında kalmayı öngörmüş; muhafazakârlık ise modernlik içinde eski ve
korunmaya değer olanı korumanın yollarını arayan bir ideoloji olarak gelişmiş-
tir. Gelenekçilik için geçmişin ontolojik; muhafazakârlık içinse epistemolojik bir
değeri bulunmaktadır. Birincisi için geçmiş, yaşanılması; ikincisi için ise bilin-
mesi gereken bir haldir. Reformculuk açısından geçmişin ancak daha mükem-
mel bir geleceğin kurulması için araçsal bir değeri bulunmaktadır.

Osmanlı-Türk örneğinde, ondokuzuncu yüzyıl ideolojiler çağıdır. Siyasal
modernleşmenin belirtileri arasında sayılabilecek olan anayasacı cereyanlar
1830'lu yılların sonundan itibaren gelişmeye başlamışlardır. II. Abdülhamid'in
uzun hükümdarlığı sırasında izlemiş olduğu merkezîyetçi politikalar netice-
sinde imparatorluk yapıları modern bir bürokrasinin bel kemiğini oluşturdu-

ğu ön-modern devlete dönüşmüştür. Yirminci yüzyılın başında da anayasacılık ve merkezîyetçilik ilk defa bir tür romantik kültürcülük olarak gelişen Türkçülük ile kesişerek, Osmanlı kamu felsefesine yabancı kavramlar yolu ile devlet-tebaa ilişkilerinin tanzim edilmesini öngören güçlü bir reformcu ütopya arayışını tetiklemiştir.

Hem Batılı hem de Batı dışı toplumlarda milliyetçiliğin modernizm ile sorunlu bir ilişkisi vardır. Mannheim'ın kavramlarını kullanarak soracak olursak, milliyetçilik bir ütopya mıdır, yoksa bir ideoloji mi? Diğer bir deyişle, modern-reformcu bir cereyan mıdır, yoksa korumacı-muhafazakâr mı? Milliyetçiliğin bir yandan modern, diğer yandan da eskinin yeni biçimler altında modernin içinde yer almasını mümkün kılan muhafazakâr bir yapısı olduğu iddia edilmektedir. Gerçekten de milliyetçilik ilk önce Batı'da dini, kolektif kimliğin kurucu ögesi olmaktan çıkaran bir etki yaratmış; milleti, egemenliğin yeni ve mutlak kaynağı haline getirerek de siyasetin dünyevileşmesini sağlamıştır. Bu anlamda milliyetçilik bir ütopyanın taşıyıcısıdır. Diğer yandan her türden milliyetçiliğe bir miktar sirayet eden kültürcülük ise kadim olanın canlı bir şekilde modernliğin dünyasına taşınmasına vesile olan muhafazakâr bir etki yaratmaktadır. Dahası, milliyetçilik milleti inşa ederken, milletin geleneğini de icat eden mistik bir dil ile çok çeşitli tarihi sadakat objeleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla milliyetçilik konjonktürel olarak hem muhafazakâr-ideolojik hem de reformcu-ütopyik bir cereyan hüviyetine bürünebilir.

Diğer bir deyişle milliyetçilik bir yandan kadim geleneğin altını oyan yeni siyasal ve kültürel gelenekler icat ederek gelenekçiliğin geçmiş tasavurrunu alt üst edebilir; diğer yandan da icat edilen geleneğin modernliğin kültürel dünyasında korunmasını ve yerleşmesini amaçlayan muhafazakâr bir siyasal tavır olarak kendisini inşa edebilir. Bu açıdan bakıldığında muhafazakâr etkileri kuvvetli olan milliyetçiliğin hem dini gelenekçilik hem de modernizm ile muğlâk bir ilişkisi bulunmaktadır. Bunun en açık delillerini de Osmanlı-Türk örneğinde bulmak mümkündür. İslamcılıktan sonra yirminci yüzyılın başında reformcu-modernist bir cereyan olarak Osmanlı siyasetine etki etmeye başlayan Türkçülük içindeki modernist vurgu, yarım asır içinde zayıflayarak bugün Türk-İslam sentezine hâkim özgüncü-öznellikliğin içinde kaybolmuş ve milliyetçilik tamamen muhafazakâr ve hatta yer yer modernliğin siyasal ve kültürel değerlerine tepkici bir cereyan haline dönüşmüştür.

SINIRLI AYDINLANMA VE KISITLI MODERNİTE SİYASETİ OLARAK MİLLİ DEVLET MODERNLİĞİ

Esasen geç Osmanlı-Türk modernleşmesinden başlayarak din ve millete (kültür olarak okuyunuz) yapılan vurgular ve bu olgulara kolektif kimliğin tanım-

layıcıları olarak atfedilen değişik orandaki önem, birbirlerinden farklı ve kimi zaman da birbirleri ile yarışan çeşitli milliyetçiliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Cumhuriyet modernleşmesinin her döneminde, modernleşmenin ideolojik-politik geleneği olduğu iddia edilen Aydınlanma felsefesinin evrenselci-medeniyetçi ve bireyci etkileri milliyetçilik yoluyla sınırlanmıştır.

Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmeleri arasındaki en belirgin farklılık, ilkinin temel hedefinin devletin modernleşmesi ile sınırlı olmasıdır. Bu minvalde Osmanlı modernleşmesi yirminci yüzyılda Türkçülüğün doğuşuna kadar devlet-merkezli kısmî bir reform siyaseti olarak gelişmiştir. Cumhuriyet ile birlikte modernleşme bütüncül bir değişim hamlesine dönüşmüştür. Daha önce modernleşme girişimlerinin konusu olmayan sosyo-kültürel alanın da modern değerlerin yaşayabileceği biçimde yeniden tanzim edilmesi amacına yönelik kimi radikal değişim talepleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet modernleşmesinin kişiler arası değer dünyasının değişimine yönelik önerileri de etkileri bugün bile hissedilen, deyim yerinde ise, kültür mücadelelerini başlatmıştır. İlerici-gerici, laik/anti-laik gibi kültür mücadelesinin en görünür cephe isimleri Türk siyasal yaşamındaki temel kültürel bölünmelere de işaret etmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında modernleşmenin hedefini muasır medeniyet seviyesine ulaşmak olarak tanımlayan yönetici seçkinler açısından muasır medeniyetin en belirgin göstergeleri ise şunlardı: işleyen modern bir ekonomi, yurttaş sadakatinin yöneldiği milli bir devlet, dünyanın işleyişini anlamak üzere akıl ve bilimi rehber edinmiş ferdler, dinin bir tür özel ruhaniyet olarak tecrübe edilmesini mümkün kılan sekülerleşmiş bir yaşam alanı. Bu minvalde İmparatorluk'tan miras alınan idari-askeri mekanizmayı belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan bütünleşmiş bir kitle olarak milletin devleti olarak yeniden örgütleyen Kemalist rejimin modernleşme isteğinin kaynakları ve yaratmış olduğu sonuçlar, hem kendi döneminde hem de sonrasında Türk siyasal yaşamı tartışmalarının en can alıcı meselelerini teşkil etmiştir.

Türk siyasal yaşamında Kemalizm eleştirileri bir tür modernite eleştirisine dayanmaktadır. Başat eleştirel yaklaşımların ortak noktaları Kemalizm eleştirilerini Aydınlanma, ilerlemecilik, bilimcilik, pozitivism ve Jakobenizm eleştirileri dolayısıyla yapmalarıdır. Buna göre erken dönem Türk modernleşmesi toplumun geleneksizleştirilmesi ve tek tipleşmesine vesile olan zorlayıcı bir modernlik tasavvuruna dayanmaktadır. Varılan bu sonuçlar Batılı muhafazakâr hareketlerin Aydınlanma ve Jakobenizm eleştirilerine dayanılarak yapılan bir benzeterek okumanın mantıki sonuçlarıdır. Ancak Türk modernitesi, sınırları ve kaynakları kendi özgünlüğü içinde yeterince değerlendirilmemiş bir husus olarak kalmıştır.

Genel geçer Kemalist modernleşme eleştirileri onu bilimci-pozitivist bir Aydınlanma siyaseti ile özdeşleştirmektedirler. Ancak Kemalist modernite görüşünü doğrudan Aydınlanma geleneği ile bağlamanın zorlukları da ortadadır. Aydınlanma tarihine biraz daha yakından bakıldığında meselenin Türk siyasal yaşamı tartışmalarına taşındığı biçiminden biraz farklı tezahür ettiği görülecektir. Onyedinci yüzyılın Bilimsel Devrimlerinin ardından onsekizinci yüzyılda sorulan “toplumu ve insanı da doğa gibi bilmek mümkün müdür” sorusuna verilen olumlu yanıt üzerine çok değişik coğrafyalarda farklı biçimlerde gelişmeye başlayan Aydınlanma felsefesinin evrenselci, bireyci ve akılcı varsayımlarının yarattığı radikal siyasal ve kültürel sonuçlar, Fransa’da düzenin, İngiltere’de geleneğin ve Almanya’da kültürün korunması hedefleri doğrultusunda Aydınlanma’nın sınırlandırılarak kısıtlanması ile sonuçlanmıştır. Dahası aynı dönemde gelişmeye başlayan modern milli devlet yapılarının desteklediği milli rönesanslar ile Aydınlanma’nın evrenselciliği ciddi darbeler almıştır.

Kemalizmin ilham aldığı aydınlanma da Avrupa’da milli devletler tarafından tamamen budanmış kısıtlı bir aydınlanmadır. Özellikle Alman dünyasında kültür-medeniyet tartışması ekseninde bir kültür çerçevesinde aydınlanma ideali içinde sınırlanan ve Osmanlı-Türk siyasetine de bu kanaldan sirayet eden aydınlanma, birey yerine yurttaşı, toplum yerine milleti, hak yerine ödevi, evren yerine vatani, insanlık yerine milleti koyduğu oranda, onsekizinci yüzyıl Aydınlanmasından tamamen farklı bir siyasal tasavvur haline dönüşmektedir. (Bkz., İrem, 2007:114-151). Bu minvalde Kemalist modernite anlayışı da kısıtlı bir aydınlanma görüşünden ilham almaktadır. Ancak bu kısıtlı modernite anlayışı hala bütüncüldür çünkü teknik modernitenin yanında kuvvetli bir siyasal modernite itkisine sahiptir. Milli ekonominin kurulması, bilim ve tekniğin toplumun maddi üretim koşullarına uygulanması gibi teknik modernitenin temel hedeflerinin yanısıra milli egemenlik prensibi, yurttaş eşitliği ve hürriyetini esas alan parlamenter sistem ve egemenliğin kaynağının halk olduğu seküler bir iktidar kuramına dayanan siyasal modernite, Kemalist modernleşme isteğinin kurucu öğeleri olarak Türk siyasal yaşamını 1920’lerin başından itibaren şekillendirmiştir (Bkz., Wallerstein, 1995: 471-88). Ancak Kemalist modernite tasavvuru baştan itibaren kültürcü cereyanların etkisine açık bir milletleşme ve devletleşme siyaseti de öngörmüştür.

Kemalist modernitenin öngördüğü milletleşme siyaseti Türkçü kökenlerinden dolayı başından itibaren romantik-kültürcü bir cereyanın etkisi altında gelişmiştir. Asıl amaç evrensel olanı yerelleştirerek sınırlandırmak ve aydınlanmayı belirli bir halk veya coğrafya içinde mümkün kılacak araçları yaratmak olarak tanımlanmaktadır. Türk’e özgü olanı arayıp bulmak isteği sadece Kemalizmin kültürcü projesinin değil muhalif muhafazakâr veya gelenekçi

cereyanların da en temel yönelişleri arasındadır. Bu minvalde, muhafazakâr bir modernite anlayışının ilk felsefi-siyasal varsayımı olan belirli bir kültür içinde aydınlanma isteği başından itibaren cumhuriyet modernizmine damgasını vurmuştur. Milliyetçiliğin modernlik ve muhafazakârlık arasında sıkışmış hali de söz konusu sınırlı-kısıtlı Aydınlanma itkisinden kaynaklanmaktadır. Siyasal modernitenin temel kavramları olan özgürlük, eşitlik ile vazgeçilmez ve doğal insan hakları kuramı, milli devlet rejimlerinin sınırları içinde gerçekleştirilecek idealler haline dönüştükçe bir yandan yurttaşlık siyasetinin cemaatçi etkisi diğer yandan da cemaatçi siyasetin kısıtlayıcı-dışlayıcı etkileri neticesinde iyice eğilip bükülmeye başlamışlardır. Aydınlanmacı idealler, milli devlet modernliği içinde kısıtlanıp sınırlandırıldıkça muhafazakâr bir yerelleştirme siyasetinin parçası haline gelmişlerdir. Kemalizmin kültürcü politikaları yoluyla Cumhuriyet modernleşmesinin ideolojik-siyasal topografyasını şekillendiren modernite anlayışı orijinal Aydınlanma'nın sınırlandırılması ile ortaya çıkmış kısıtlı bir modernitedir. *The Enlightenment: The Nation-State and the Primal Patricide of Modernity* başlıklı bildirisinde Robert Wokler, (1998) Fransız Devrimi'nin ürünü olan milli devletin Aydınlanma'nın ideallerini gerçekleştirmek üzere harekete geçtiğinde ilk önce Aydınlanma'yı ortadan kaldırdığını belirtmektedir. Takiben, Aydınlanma'nın ulus ötesi her ideali ulus-devlet modernliğinin kurbanı olmuştur. Türkiye örneği de bu genel teze aykırı bir durum teşkil etmemektedir.

(Milli) devlet merkezli her tür modernlik isteği -ister siyasal ister teknik bir modernite anlayışına bağlı olsun- yarattığı yerellik ve otantiklik etkisi ile Aydınlanma projesinin kısıtlanmasına yol açmaktadır. Milli devlet modernliğinin olmazsa olmaz siyasal-toplumsal kategorisi olan yurttaşlık siyaseti çerçevesinde Aydınlanma'nın soyut bireyi ve ona bağlı hak ve özgürlük siyaseti; ödev, erdem ve kamu çıkarı gibi kavramlar yolu ile kısıtlanmış; Aydınlanma'nın özgürlük ve eşitlik isteği millet-içi organik dayanışmacılık ideolojisinin kurbanı olmuştur. Aydınlanma'dan mülhem soyut-evrensellik de (milli) devlet modernliğinin özgünlük siyasetinden kaynaklanan yerel aidiyet/sadakat siyaseti tarafından sınırlandırılmıştır. Ekonominin, siyasetin ve hatta tekniğin bile millileşmesi neticesinde Aydınlanma'nın sınır tanımaz evrenselciliği daha ilk baştan sona ermiştir. Kemalizme sirayet etmiş olan kültürcü öznelcilik, onu Voltaire'e atfen tasvir edilecek bir Aydınlanma anlayışından ziyade Herder'in Aydınlanma okumasına daha çok yakınlaştırmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde çeşitli tabakaların özellikle din referanslı geleneksel sosyalliklerinden kaynaklanan ayrıcalıklı muamele istekleri ile cinsler arası eşitsizlikleri meşrulaştıran ve feodal toplumsallık biçimleri ile iç içe geçmiş dini geleneklere karşı dışlayıcı bir tutum takınan Kemalizmin, dil,

tarih ve coğrafya çalışmalarının yanı sıra arkeoloji ve folklor araştırmaları ile tanımlamak isteği milli gelenekler dikkate alındığında, güçlü bir milliyetçi ve bu anlamda da kültürcü-reformist eğilimi beslediği görülmektedir. Dönem içinde birleştirici gücünü kaybettiği düşünülen evrenselci dini ümmet geleneği karşısında yaşayan milli/yerel geleneğe yapılan güçlü vurgu, Kemalizmi kültürcü bir gelişme hattına sokmuştur. Ancak Kemalizm ne Alman romantizmi gibi modernite-öncesi ideal Türk toplumu hayaline savrulmuş; ne de gelenekçilik gibi geçmiş-yönelimli bir tepki siyaseti öngörmüştür. Gelecekte kurulacak modern bir topluma duyulan güven, Karl Mannheim'ın (1936 [1972]) tasnifi ile Kemalizme ütopyacı içeriğini kazandırmış olsa da Türk kültürünün yerel küçük geleneğinin hâlihazırda modernin taşıyıcısı olduğu, ancak yüzyıllardır İmparatorluk rejiminin büyük ümmetçi geleneği tarafından dışlanmış ve bastırılmış olduğu tezleri, Kemalist kültürcülüğü -günün moda deyimini ile- o gün için bastırılmış olan milliliğin geri dönüşünün aracı yapmıştır. İkinci Meşrutiyet'in zengin fikri ve siyasal ortamından Cumhuriyet'e kadar Osmanlı-Türk fikir hayatına damgasını vuran cereyan da akılcılıktan ziyade romantizm ve kültürcülük olmuştur. Hatta bir adım daha ileri giderek iddia edilebilir ki, İmparatorluğun son çeyreğinde dil ve edebiyat çalışmaları ile kültürcü bir hareket olarak başlayan romantik Türkçülük, Cumhuriyet modernleşmesi içinde siyasal sonuçlarına ulaşmıştır. Bu cereyanın Aydınlanma felsefesinin kozmopolitanizmi ile sorunlu ilişkisi de Cumhuriyet modernleşmesinin muhafazakâr eğilimlerini beslemiştir.

Bu minvalde Kemalizmi bir tür geç-Aydınlanma hareketine benzeterek yapılan eleştirilerin gözden geçirilmesi gerekir. Aydınlanma, modernite ve Kemalizm arasında kurulan özdeşlik veya benzerlik ilişkisi sorunludur. Gerek milletleşme ve devletleşme siyaseti dolayısıyla romantik milliyetçiliğin kendisini konumlandığı kültürcü siyasal hat boyunca gelişen Kemalizm, gerekse de takip eden dönemlerde Türk merkez sağ siyasetine ilham verecek olan ve Kemalist iktidar yapıları içinde doğan modern cumhuriyet muhafazakârlığı içinde eğilip bükülen sınırlı bir Aydınlanma ve kısıtlı bir modernite görüşü, Türk değişiminin baskın ideolojik-siyasal geleneği haline gelmiştir. Almanya örneğinde romantizmin, İngiltere örneğinde muhafazakârlığın ve Fransa örneğinde pozitivist muhafazakârlığın düzenici eğilimlerinin Aydınlanma düşüncesine getirdikleri kısıtlamalar, Türkiye örneğinde de Kemalizm, milliyetçilik ve modern muhafazakârlık yoluyla kendisini üretmiştir. Osmanlı-Türk siyasetinin bir diğer büyük cereyanı olan İslamcılığın ise Aydınlanma modernitesi ile hali hazırdaki uzlaşmaz ilişkisi onu ilk baştan itibaren güçlü bir şekilde teknik modernite anlayışına doğru iteklemiştir. Bu minvalde İslamcılık da, deyim yerinde ise, gelenekselliğe dayalı bir dini sosyalleşmeden ilham alan bir tür kar-

şı-Aydınlanmacılık olarak, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren artık önüne geçilemeyeceği düşünülen teknik moderniteye yerel bir kültür oluşturma girişimi olarak Türk modernleşmesinin seyrini derinden etkilemiştir. Bu anlamda Cumhuriyet modernleşmesi, geç-Aydınlanma siyasetinden ilham alan radikal bir değişim projesi olmaktan ziyade, siyasal, ekonomik ve sosyal sınırları cumhuriyetçi muhafazakâr, kültürcü-milliyetçi ve gelenekçi İslamcı ideolojiler arasındaki gerilim ve uzlaşmalar ile çizilmiş bir tür muhafazakâr modernite projesi olarak tanımlanabilir. (İrem, 1997: 52-101; 1999: 141-179; 2002: 42-60).

Bu makalede erken dönem Kemalist modernite anlayışından üç ana çıkış ideolojisi olarak mutedil liberal-muhafazakârlık, kültürcü-milliyetçilik ve İslamcı-gelenekçilik arasındaki kimlik merkezli ideolojik-politik gelgitler incelenmektedir. Türk modernitesinin günlük siyasal yönelimlerini şekillendiren bu üç cereyanın etkileşimi ile ortaya çıkan ve Türk siyasal sağının modernleşmeyi bugünkü sınırlarına taşımaya vesile olan -deyim yerinde ise- muhafazakâr modernite kavramının, Türk modernleşmesi içinde ortaya çıkan siyasal, kültürel ve iktisadi yapıların işleyişi ve aralarındaki ilişkiler ile devlet-toplum-fert ilişkilerini anlamlandırmada kilit bir öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada muhafazakâr modernlik anlayışının erken dönem cumhuriyet kaynaklarından başlayarak, Türk siyasal hayatının ilerleyen safhalarında Türkçü, İslamcı ve merkez sağ siyasal cereyanlara nasıl sirayet ettiği araştırılmaktadır.

OSMANLILIKTAN TÜRKÇÜLÜĞE DARALAN MODERNİTE

Cumhuriyet modernleşmesinin temel yönelimleri yaklaşık bir asır evvel başlayan Osmanlı reformculuğunun yirminci yüzyıla bıraktığı siyasal ve ideolojik mirasın değerlendirilmesi üzerine bina edilebilir. Kurucu bir ideoloji olarak Kemalizmin modernlik anlayışına yaklaşmanın arka planında Jön Türk pozitifizmi ve Türkçülüğü yatıyorsa da, İslamcılık gibi aynı dönemin muhalif cereyanlarının siyasal ve kültürel idealleri de yine Jön Türkçülüğün Osmanlı-Türk siyasetinde yarattığı kültürcü müdahale ile yeniden şekillenmiştir. Osmanlılık ve İslamcılığın evrenselciliğinden kültürcü bir çıkış olarak Jön Türkçülük hem Yeni Osmanlıcı sentezciliğin hem de İslamcı yerelciliğin yerelci bir başka alternatifi olarak ortaya çıktığında devlet merkezli reform siyaseti de toplum merkezli bir değişim isteğine doğru dönüşmeye başlamıştır. Türkçülük ile birlikte, yaklaşık bir asır evvel Osmanlılık tezleri ile gündeme gelen siyasal modernite arayışı yeniden canlanmıştır.

1830'ların sonundan itibaren Osmanlı kamu felsefesini şekillendirmeye başlayan Osmanlılık, tebaayı oluşturan milletler ile devleti yeni siyasal sadakat prensipleri dairesinde barıştırmayı amaçlamaktadır. 1910'lu yılların başına kadar Osmanlı kamu felsefesini şekillendiren Osmanlıcılığın bir ideoloji ola-

rak doğuşu ile devlet-toplum ilişkilerinin yeni bir plana göre tanzim edilmesini amaçlayan reformcu siyasetin doğuşu arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bozulan Osmanlı geleneksel nizamının yerine konulması amaçlanan ve tebaanın eşitliği prensibini Osmanlı siyasal hayatına sokan Osmanlılık sayesinde ilerleyen siyasal modernitenin Osmanlı coğrafyasına özgün kurumları da bu yeni yönetim mantığına uygun olarak oluşturulmaya başlanmıştır.

Gerçekten de 1840 sonrası İmparatorluğun bütünlüğünü korumaya yönelik bir siyasal formül olarak devlet tarafından formüle edilen Osmanlılık, kolektif kimliğin kurucuları olarak din ve milleti esas almayan ilk girişimdir. Dini ve etnik statüsü ne olursa olsun tebaanın eşit haklara sahip olmaları idealine göre tanzim edilmeye başlanan devlet-tebaa ilişkileri, siyasal modernizmin doğuşunun sinyalleri arasında sayılabilir. Diğer bir deyişle, siyasal modernitenin sacayaklarından olan liberal anayasacılık cereyanına ilham veren eşitlik, özgürlük ve hak öğretisi, Balkanlar'da yükselen milliyetçi-ayrılıkçı cereyanlara karşı bir tür panzehir olarak formüle edilmiştir. Ancak bu panzehirin yeterince etkili olduğu da söylenemez. Ayrılıkçı-milliyetçi cereyanlar azınlık tebaa arasında hızla yükselmeye devam etmiştir. Siyasal modernitenin eşitlikçi, hürriyetçi hak siyaseti de Abdülhamid'in 1876 ile 1908 arasındaki iktidarı döneminde tedricen gerilemiştir. Bu dönem Osmanlı-Türk siyasal yaşamında siyasal modernitenin gerilediği ancak teknik modernite olarak teknolojik modernleşmenin hızla geliştiği yıllar olarak kaydedilebilir.

II. Abdülhamid'in saray ve bürokrasi yoluyla yürüttüğü modernleşme hamlesi siyasal muhalifleri olan Yeni Osmanlıların batılılaşma ile modernleşme arasında yaptıkları köklü ayrıma dayanmaktadır. Buna göre siyasal modernitenin bütün değer ve kurumlarının denklemlerini geleneksel Osmanlı-İslam siyaseti içinde bulmak mümkündür; asıl eksiklik, teknik modernitenin yeterince hızlı bir şekilde yaşanmamasından kaynaklanmaktadır. Modernitenin teknik ve siyasal olarak ikiye bölünmesi, Osmanlı örneğinde II. Abdülhamid döneminde yaşanmıştır; modernitenin teknik yorumu benimsenirken, siyasal modernitenin dayandığı prensipler ve değerler ise, geleneksel düzeni yıkan, geleneği bozan ve tebaa içinde değer/anlam ve kimlik yıkımına neden olan bozguncu fikirlere olanak verdikleri için reddedilmektedirler.

II. Abdülhamid döneminde devletin toplum üzerinde denetim ve kontrolünü sağlamlaştıracak modern yönetim teknikleri de hızla benimsenmiştir. Bunun en açık örneği devletin bürokratik aygıtında görülen hızlı gelişmedir. II. Mahmut zamanında başlayan merkezileşme ve bürokratikleşme II. Abdülhamid zamanında hızlanmıştır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in (1993) vermiş oldukları rakamlara göre Tanzimat döneminde yaklaşık 1500 memurdan oluşan merkezi bürokrasi bu dönemde 100.000 civarına ulaşmıştır. İmpa-

ratorluğun geleneksel gevşek idari yapısı hızlı bir şekilde ön modern devlet biçiminde yeniden örgütlenmiştir. Denilebilir ki, Cumhuriyet'in milli devleti Osmanlı merkezleşme sürecinin en son aşamasıdır. Bu dönemde modern bürokrasi, ulaştırma, haberleşme ve okullaşma gibi devletin toplum üzerindeki idari-ideolojik denetim ve kontrolünü sağlayacak temel kurum ve alanlarda teknik modernitenin hızlı bir gelişme gösterdiği gözlenmektedir.

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine eklenmesi de toplumun maddi alt yapısında köklü değişiklikler yaratmıştır. Devletin yeni ekonomik ilişkiler üzerinde kontrol ve denetimini sağlayacak teknik yenilikler hızla benimsenirken, siyasal modernliğin taşıyıcısı olan eşitlik, özgürlük, özerk birey ve sekülerleşme gibi kategori ve süreçlerin toplumsal etkilerinin zayıflatılması devletin denetleyici kurumlarının başlıca vazifeleri arasına girmiştir.

Teknik modernitenin evrenselciliği zorunlu olarak kabul görünürken, II. Abdülhamid döneminde kuvvetlenen saray ve bağlı bürokrasi, Osmanlılık ile karşılaştırıldığında nispeten daha sınırlayıcı ancak sonraki Türkçülük ile karşılaştırıldığında daha evrenselci bir kimlik siyaseti olan (pan)İslamcılığı desteklemiştir. Her ne kadar ümmetçilikten kaynaklanan bir evrenselciliği olsa da II. Abdülhamid'in ihyacı siyasetine ideolojik-politik gerekçelendirmeler sağlayan yeni bir ideoloji olarak (pan)İslamcılık, Osmanlılığın liberal-anayasacılığı ile karşılaştırıldığında yerelliğin galebe çaldığı bir daralmayı tetiklemiştir. İslamcılığın doğuşu ile birlikte siyasal modernitenin soyut kimlikçiliğinin ürünü olan Osmanlılığın zayıflamaya başladığı ve birincil ve doğal niteliklere dayalı özcü sayılabilecek yeni bir kimlik inşa siyasetinin geliştiği söylenebilir.

Osmanlı siyasasında (Pan)İslamcılık, Osmanlılık gibi, sarayın desteği ile gelişen bir cereyandır. Buna karşılık, Türkçülük aşağıdan yukarıya seslenen serbest siyasal kuvvetlerin sesi olacaktır. 1910'lu yıllara kadar büyük Osmanlı İmparatorluk geleneğini İslam ümmet geleneği ile melezleştirerek ihya etmek (pan)İslamcılığın temel hedefleri arasındadır. Ancak 1910'lu yılların ortasından itibaren özellikle Arap milletleri arasında yükselen Osmanlı karşıtı hareketler ile Balkanlardaki Müslüman halkın saraya yönelik hasmane tutumları (pan)İslamcılığın siyasal prestijinde ciddi yaralar açmıştır.

Bu dönemde yeni bir kimlik ve kültür siyaseti olarak yükselmeye başlayan Türkçülük de muhalifi olduğu (pan)İslamcılık gibi özcü bir kimlik siyaseti gütmektedir. Milleti ümmetten daha dar bir siyasal-kültürel düzeyde tanımlayan Türkçülük, bu dönemde yaşanan siyasal daralmanın ideolojik ifadesi olmuştur. O da İmparatorluk siyasetinden milli devlete, liberal anayasacılığın

ürünü olan Osmanlılık hariç tutulursa, evrenselci İslami kimlikten etnik kimliğe doğru bir daralmayı temsil etmektedir.

Elde kalanlara dayanan yeni bir siyaset anlayışının ideolojik-politik ifadesi olan Türkçülük, İslamcılık gibi birincil kimlik üzerinden inşa edilen doğal bir kolektivite olarak millete aidiyet dolayısıyla devlet-millet birliğini oluşturmayı amaçlamaktadır. Cumhuriyet modernleşmesine de miras kalarak Kemalizm ile takip eden dönemlerde milliyetçi sağın tarih, dil ve coğrafya anlayışını derinden etkileyecek olan kültürcü milliyetçiliğin ilk biçimi olarak ortaya çıkan Türkçülük, gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet dönemlerinde hep ikili bir dile sahip olmuştur. Özel olarak Türkçülük ve genel olarak kültürcü milliyetçilik bir yandan millet ve ona ait olanı canlandırıcı radikalizme, diğer yandan tekilciliği ve öznelciliği nedeniyle de muhafazakârlığa meyleden ikircikli bir siyasete savrulmaktadır. İslamcılık ve Türkçülüğün Osmanlıcılığa rakip ideolojiler olarak gelişmeleri, anayasacı evrenselcilikten ilham alan liberal bir siyasal modernite tasavvurunun hem Osmanlı hem de Cumhuriyet moderniteleri içinde güdük kalmasının önemli nedenleri arasındadır. İslamcılık ve Türkçülük özgünlük ve yerelliğin yerel ideolojik-felsefi ifadeleri olarak gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet döneminde sosyalizm veya liberalizm gibi soyut evrenselci ideolojileri tepki nesnelere olarak tanımlamışlardır.

Köken itibarı ile İslamcılık ve Türkçülüğün rakip ideolojiler olmasının en önemli nedeni aynı kolektiviteyi farklı kimlik nitelikleri yoluyla tanımlama girişiminde bulunmalarıdır. Milleti millet yapan unsurlar arasında asıl belirleyici olan hangisidir? Erken dönem İslamcılık için sorunun cevabı din ise Türkçülük için dinin de bir parçası olduğu kültür ve onun yaratıcısı olan etnisitedir. Gerek İslamcılık gerekse de Türkçülük kolektif kimlik inşasına yönelirken hem radikal hem de muhafazakâr siyasal sonuçlar yaratmak potansiyeline sahip cereyanlardır. Her ikisi de ideal kolektif kimlik ile var olan kimlik arasında kopukluklar ve uyumsuzluklar görmektedir. İslamcılık açısından mevcut yaşam Asr-ı Saadet'ten uzaklaştığı oranda değiştirilmeye, ancak sadece o yönde değiştirilmeye muhtaçtır. Başka değişim iddiaları karşısında ise mutlaka korunması gereken bir haldir. Türkçüler için de mevcut hal bir bilinçsizlik halidir; milli bilincin eksikliği, özün bilinmemesi veya özden koparılmış olmak halin mutlaka değiştirilmesini gerekli kılmaktadır. Keza Türkçüler de bu değişimin ancak ve ancak milli öze doğru olmasını, aksi takdirde halin mutlaka korunması gerektiğini iddia etmektedirler. Tarihi İslamcılık veya ondan feyz alan cereyanlar için değişim için gerekli şart, bir İslam rönesansının yaşanması iken Türkçüler için bunun adı kültür rönesansıdır. Mevcut ile ideal arasındaki kopukluk hem İslamcılığa hem de Türkçülüğe özgü radikal kimlik siyasetine cevaz verirken, başka tesirlerin altına giren hali koruma saiki yine

her ikisinde de ortak olan sosyal muhafazakârlığı beslemektedir. Cumhuriyet modernitesinin en önemli paradokslarının başında da bu gelmektedir.

CUMHURİYETÇİ MODERNİZM VE MUHAFAZAKÂR MODERNLİK BAĞLAMINDA SINIRLI MODERNLİK

Ankara Hükümeti'nin Milli Mücadele'yi başarı ile sonuçlandırmasının ardından uygulamaya konulan siyasal ve kültürel reformlar Osmanlı-İslam siyasasının temel kurumları, kültürel yapıları ile pratiklerinin hala korunabileceği umudunu taşıyan çevrelerde derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Osmanlı modernleşmesinde reform ordu ile başlamış, tedricen devletin idari yapısının yeniden örgütlenmesine yönelmiş, daha sonra devlet-tebaa ilişkilerinin yeniden tanzim edilmesini amaçlayan girişimler yaratmış ve nihayet Cumhuriyet ile modernleşme toplumun düzenlenmesi amacıyla yönelik kapsayıcı bir siyasal, kültürel ve ekonomik program olarak genişlemiştir. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinde Osmanlılık ile başlayan ancak II. Abdülhamid'in teknik modernitesi karşısında gerileyen siyasal modernite isteği Türkçülük dolayısıyla canlanmış ve Cumhuriyet ile birlikte kültürel düzeyi de kapsayacak şekilde genişlemiştir.

Osmanlı siyasasında siyasal modernitenin zayıf kalmasının başlıca nedenleri arasında İmparatorluğun güçlü siyasal yapılarından dolayı bireyleşme ve sekülerleşme gibi toplumsal süreçler içinde gelişen kapitalist maddi yapıların yeterince gelişmemiş olması sayılabilir. Modern bilgi yapıları olarak sosyal, fen ve teknik bilimlerin geleneksel toplumun bilgi yapılarının hâkimiyetini kırarak derecede gelişmemiş olmasının nedenleri dahi bu geç-kapitalistleşme ile ilişkilendirilebilir. Osmanlı-Türk örneğinde siyasal modernitenin zayıf kalmasının bir başka nedeni de bu coğrafyada yaşanan geç-Aydınlanma'nın nitelikleri ile ilişkilidir. Kabaca söylemek gerekirse, Fransız Aydınlanması'nı gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet modernitesinin ideolojik-felsefi akrabası olarak görmek, Osmanlı-Türk siyasal yazınında genel geçer kabul gören bir görüştür. Ancak gözden kaçan husus, Osmanlı-Türk siyasal yaşamına sirayet eden Aydınlanma geleneğinin, Avrupa modernitesinin ideolojik-siyasal geleneği olan Aydınlanma'nın milli devlet modernliği içinde sınırlanan ve kısıtlanan hali olduğudur. Meseleye böyle baktığımızda, Cumhuriyet modernitesinin nitelikleri ve sınırları hakkında şimdiye kadar sorduğumuzdan farklı soruların sorulması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Acaba Türk modernleşmesinin bugünkü sınırlarını Aydınlanma siyasetinden ziyade muhafazakâr bir modernlik tahayyülü yoluyla tasvir etmek mümkün müdür? Ve günümüz Türkiye'sinde her türden cereyanın kendi zaviyesinden tespit etmiş olduğu demokrasi ve özgür-

lük sorunlarının sebeplerini anlamak için Türk modernleşmesini bugünkü sınırlarına taşıyan muhafazakâr modernlik kavramına başvurabilir miyiz?

Daha önce de vurgulandığı gibi Kemalizm, Türk modernitesinin kurucu ideolojik-siyasal geleneği olsa da o Cumhuriyet modernleşmesini bütüncül ancak sınırlı bir modernite yoluna sokabilmiştir. Diğer bir deyişle, erken Cumhuriyet dönemi modernitesi Osmanlı örneğinden farklı olarak moderniteye teknik bir mesele olarak yaklaşmamaktadır; aksine kuvvetli bir siyasal modernite itki-sine sahiptir. Ancak söz konusu siyasal modernite anlayışı, Alman örneğinde de görüldüğü gibi, ağır bir kültürcü ve öznelci siyaset anlayışına bağlı yürütüldüğü için sonuçta "biz bize benzerizci" bir tekil-özgüncülükle sonuçlanmaktadır. Bu minvalde Aydınlanma'nın bütün evrenselci siyasal, kültürel sonuçlarının kısıtlandığı kültürcü bir muhafazakâr proje ortaya çıkmaktadır. Kemalizm eleştirileri çerçevesinde Cumhuriyet modernitesinin bir tür geç-Aydınlanma projesi olduğunu iddia eden muhalif cereyanlar bu tartışmalar içinde Aydınlanma geleneğinin yirminci yüzyıla kalan çok zayıf bir bakiyesi ile hesaplaşmaktadır.

Diğer yandan kendi döneminde Fransız aşırılıkları ile ilişkilendirilen Aydınlanma siyaseti ve Jakobenezme karşı Avrupa'da gelişen tepkinin aktığı birkaç ana damar vardır. Aydınlanma'nın Fransa'da ulaştığı radikal sonuçların İngiltere'de oluşturduğu tepki, kökleri yine Aydınlanma'da yatan ve Hume ampirisizmi ile yakından ilişkili modern İngiliz muhafazakârlığının siyasal-felsefi bir cereyan olarak gelişmesine vesile olmuştur. Fransız akılcılığı Anglo-Sakson dünyasında bir tür gelenekçi-pragmatizm çerçevesinde sınırlandırılırken, Alman coğrafyasında Aydınlanma güçlü bir kültürcü-öznelci felsefi-siyasal tepki yaratmıştır. Kültür ve medeniyet ikilemi Jön Türklerden önce Alman romantiklerince dile getirilen bir meseledir. Dahası, Aydınlanma bizzat Fransa'da devletin ve düzenin restorasyonunu amaçlayan milliyetçi-muhafazakâr bir geleneğin kuvvetli tepkisi neticesinde gerilemiştir. Onsekizinci yüzyıl Aydınlanma çağı ise ondokuzuncu yüzyıl muhafazakâr tepki çağıdır; Osmanlı-Türk reformculuğunun temel prensipleri de bu yüzyılda şekillenmiştir.

Geçerken belirtmek isterim ki, Osmanlı-Türk örneğinde yaşanan geç-Aydınlanma'nın siyasal sonuçlarını anlamak için ne Diderot ne Voltaire ne de Condorcet iyi kaynaklardır; aksine, Aydınlanma Türk düşününe Alman kültürcülüğü ile ondokuzuncu yüzyıl sosyolojik pozitivizminin bilimci felsefi yoluyla girmiştir. Diğer yandan Jön Türk hareketinin bir kanadı ile ilişkilendirilen katı pozitivist-medeniyetçi Fransız Aydınlanmacı siyasetinin muhalifi olarak ortaya çıkan ve bizde liberal siyasetin öncüleri arasında sayılan Prens Sebahattin'in önerdiği İlm-i İctima anlayışının ilham aldığı Le Play okulu da Prens Sebahattin'in muhalefet ettiği Jön Türk kanadı kadar pozitivisttir. Liberalerin ilham aldığı Le Play'in yanı sıra milliyetçi Jön Türklerin esinlendikleri

Durkheim ve hatta Comte sosyolojisinin pozitivismi ise en son analizde muhafazakâr amaçlara hizmet eden bir bilim görüşünü temsil etmektedir. Bu minvalde, Türkiye örneğinde Aydınlanma akılcılığının siyasal bir projeye dönüşmesini engelleyen, paradoksal olarak, Aydınlanma radikalizminin sebebi olarak görülen pozitivism ve onun bireyselliği belirleyen dışsal şeylerin doğallıkları hakkındaki katı görüşüdür. Pozitivist bilimci model Aydınlanma'nın sınırsız akılcılığını sosyal belirlenimcilik kuramı ile kısıtlayan ve sınırlayan bir bilimsel girişimdir. Alman romantizminden mülhem voluntarizm dahi pozitivismin katı şeyler dünyasına hâkim belirlenimciliğinin karşısında güdük kalmıştır. Ayrıca not edilmesi gereken bir başka husus daha vardır. Türk siyasal yaşamı okumalarında pozitivism genel olarak Comte felsefesi ile özdeşleştirilmektedir. Ne var ki pozitivistler muhafazakâr siyasete ilham veren Hume ampirisizmi veya sosyalizmin esinlendiği katı materyalist bilimci konulara yöneldikleri kadar, Osmanlı seçkinleri üzerinde derin etkiler bırakan Renan ve Taine örneklerinde olduğu gibi, Comtecu ilerleme anlayışından ziyade idealist felsefenin önemli isimlerinden Hegel'in izleyicileri arasına da karışabilirler. (Gutting 2001: 8-9).

Bu çerçevede Türk siyasal hayatı yazınında özellikle sağ muhafazakâr tarihçiliğin temel varsayımlarından birisini oluşturan Kemalizm-Aydınlanma-positivism özdeşliği tezine daha dikkatli yaklaşmak gerekir. Bu minvalde dikkat edilmesi gereken hususların birincisi pozitivismin bir Aydınlanma geleneği olmadığıdır; ikincisi pozitivism, değişim değil düzen fikrine siyasal içeriğini veren ve ideolojik sonuçları bakımından da muhafazakârlığı destekleyen bir bilim anlayışıdır; üçüncüsü, Jön Türkçülük yoluyla Kemalizme miras kalan pozitivism, esasen Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin ideolojik-politik alanını kuran, nispeten otoriter ve muhafazakâr bir dünya görüşünü şekillendirmiştir; dördüncüsü Kemalizmin pozitivismden mülhem siyasal felsefesi orijinal Aydınlanma'nın ne akılcılığına ne özgürlükçülüğüne ne de özerk birey ve onun üzerine bina edilen vazgeçilmez haklar rejimine sıcak bakmaktadır. Dolayısıyla, cumhuriyet modernitesinin siyasal-kültürel ve ideolojik sınırlarını tayin ederken yaklaşık iki yüz yıl gecikme ile Osmanlı-Türk dünyasına giren Aydınlanma'nın, özellikle Alman kültürçülüğü ile Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin otoriter ve pozitivist iklimi içinde kırılarak Cumhuriyet'e intikal ettiği hususu mutlaka dikkate alınmalıdır.

Erken dönem cumhuriyet modernleşmesinin kurucu ideolojik-politik geleneği olarak tarif edilen Kemalizm, milli devlet modernitesi öngördüğü için Aydınlanma felsefesinin hümanist, bireyci kozmopolitanizmi ile sorunlu bir ilişkisi vardır. Millet tarih-sosyolojik bir varlık olarak ferdin önünde bir kategori olarak tanımlanması gibi popüler siyasal temalar yoluyla varlığını his-

settiren pozitivist siyaset kuramı, fertten ziyade toplumun dünyasını Kemalizme açıp, milletin varlığını bilimsel bir hükme bağlayarak Aydınlanma'nın siyasal-kültürel kategorisi olan soyut bireyin nefes alamayacağı bir ideolojik-kültürel alan yaratmıştır. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet modernleşmesi içinde pozitivist bilim anlayışının galebe çalmış olmasının bir diğer nedeni pozitivist sosyolojinin dînî milletten siyasal-kültürel millete geçiş sürecinde ikincisinin varlığını gerekçelendirecek ideolojik-bilimsel araçları sağlamış olmasıdır. Dînî bilginin yüzyıllar içinde tesis edilmiş otoritesi ile yarışabileceği düşünülen bilimin yegâne bilgi kaynağı olarak kabul edildiği pozitivism yoluyla dînî hakikatlerin karşısına çıkarılan bilimsel hakikatler, milli devlet modernitesinin kurucu unsuru olan milletleşmeyi toplumların kaçınılmaz kaderi olarak da tasvir etmektedir.

Erken cumhuriyet döneminde pozitivist siyaset kuramı kendi eleştirilerini de yaratmıştır. Modernleşmenin takip eden dönemlerine daha çok damgasını vuracak olan muhafazakâr modernite anlayışına ideolojik-politik gerekçe sağlayacak olan en az iki alternatif modernite yorumu da bizzat erken Cumhuriyet'in pozitivist iklimi içine doğmuştur. Bunlardan birincisi, pozitivist cumhuriyet olarak bilinen Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'ne en az pozitivism kadar etki yapan ruhçu-idealizmden ilham alarak kendisini kurgulayan modern muhafazakârlık; diğeri Türkçülük yoluyla Osmanlı-Türk fikir hayatına giren kültürçü-milliyetçi popülizmdir. Ruhçu-idealizm Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nde Ravaisson, Renouvier, Boutroux ve Bergson yoluyla gelişmiş ve Türk fikir hayatına da bu kaynaklardan intikal etmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde ruhçu-idealizm Cumhuriyet modernleşmesinin ideolojik-politik kültürünü oluşturduğu iddia edilen katı pozitivism alternatif bir modernite tasavvurunun yeşermesine vesile olmuştur. Ruhçu-idealizmin çeşitli yan cereyanlar yoluyla bağlantılı olduğu pragmatizm felsefesi, iş-eylem ve kendiliğindenciliği destekleyen bir anti-entellektüelizmin gelişmesine vesile olmuştur ki, bu cereyan 1960'larda bir tür mühendisler ideolojisi biçimi alan sağ liberal-muhafazakâr hareket üzerinde derin izler bırakmıştır. Ruhçu idealist felsefeye ilgi duyan cumhuriyet kuşakları Cumhuriyet'in bilimci atmosferine şüphe ile yaklaşırken, dönemin siyasetinden geri çekilerek bir tür sosyal muhalefet cereyanı hüviyeti kazanan İslamcılık, takip eden dönemlerde tedricen yaşayacağı değişim neticesinde medrese skolasliğinden ilahiyat rönesansına geçerken, Cumhuriyet'in ilk döneminden itibaren kültürel-siyasal söylemsel alanın bir parçası olan ruhçu idealizm ile barışık bir dindarlık ve maneviyat fikriyatı yaratacaktır.

Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren ortaya çıkan ve modern muhafazakârlığın ilk tema ve motiflerini şekillendiren ruhçu idealizmin pragmatist felsefe ile iç içe geçen dünya görüşünün Türk merkez sağının temel aktör-

lerinin toplum, devlet ve insan ilişkilerini kavramlaştırması üzerindeki etkisi yeterince araştırılmış bir husus değildir. Modern cumhuriyet muhafazakârlığı, ruhçu idealizm ile bağlantısı yoluyla, cumhuriyet modernitesinin katı pozitivist siyasetinden çıkış yolları arayan ve bir maneviyat kaynağı olarak dine modern toplumda hak ettiği önemin verilmesini hedefleyen bir cereyan niteliği kazanmıştır.

Erken dönem cumhuriyet muhafazakârlığının kültür-yönelimli siyasal dili, dini tarihi-kültürel bir yapı olarak ele aldığı oranda (Pan) İslamcılığa özgü biçimci-teolojik din yorumlarından uzaklaştırmıştır. Ancak parçası olduğu yerelleştirme ve millileştirme siyaseti, onun milliyetçi modernizmin kültürcü felsefesi içinde tevarüs etmesini sağlamıştır. 1960'ların sonuna kadar Türk milliyetçiliğinin Türk'e ait dindarlık ve ruhaniyet ölçülerini arayan seküler bir maneviyat anlayışına sadık kalmasının felsefi gerekçelerini de ruhçu-idealist felsefe üretmiştir.

Cumhuriyet muhafazakârlığı içinde kalkınma/modernleşmenin kültürel boyutu kapalı ahlak yapısından açık ahlaka geçiş tezlerine dayanılarak tartışılmıştır. Gerçekten de özellikle 1930'lu ve 40'lu yılların milliyetçi-kültürcü ve bir dereceye kadar da liberal çevrelere sirayet eden muhafazakâr kültürel değişim anlayışı her ne kadar sosyal muhafazakârlığın taşıyıcısı olan İslamcılıktan uzak düşse de, Türk'e ait dindarlığın tarihi bir derinlik içinde yüzyıllar boyunca şekillendiği ve Türk kimliğinin oluşmasında İslam'ın başka hiçbir etkenle karşılaştırılmaz güçlü bir etkisi olduğu görüşü, onu tedricen gelişecek olan milliyetçi cephenin ideolojik harcı haline getirecektir.

Modern cumhuriyet muhafazakârlığı esasen rejimin batıcı, seküler ve pozitivist ideolojisinin kıyısında doğmuştur. Muhafazakârlığın Türk modernleşmesinin alacağı rotayı şekillendiren en önemli etkilerinden birisi, II. Meşrutiyet döneminde bir tür radikal-kültürcü cereyan olarak doğan Türkçülüğün siyasal modernite anlayışını törpüleyerek teknik modernlik ideali sınırları içine çekmesi ve muhafazakâr bir güce dönüştürmesinde yatmaktadır. Muhafazakâr modernite tahayyülü içinde Cumhuriyet'in pozitivist ve bilimci dünya görüşünün yarattığı iddia edilen ahlaki boşluğun doldurulması temel bir amaçtır. Bu ise teknik moderniteye açık ancak siyasal modernitenin evrenselci soyut eşitlik ve özgürlük ideallerini milli devlet modernliği içinde yerleştirip sınırlandıracak bir siyaseti zorunlu kılmaktadır. Bu minvalde örf, âdet, gelenekler ve din, milli devlet modernliğinin düzen ihtiyacına cevap verdiği oranda desteklenmiştir. Milliyetçiliği muhafazakâr bir güç haline dönüştüren modern muhafazakârlık maneviyatın kültürel şartlarının aranması gerektiğini iddia ettiği oranda yerelliği besleyen bir ideolojik dil yaratmıştır. Muhafazakârların milli devlet modernliği içinde yerleşme siyasetinden kuvvet alan ve

ahlakı, dini, tarihi ve coğrafyayı dahi millileştirme istekleri, hem eski (Pan)İslamcılığın ihyacı, biçimsel, gelenekçi ümmetçiliğine, hem de kitabi ideolojiler olarak tanımlanan liberalizm ve sosyalizmin evrenselci-genelciliğine alternatif, yerel ahlakçı bir siyaset kuramı oluşturma gayretlerini canlandırmıştır.

İlk prensipleri erken Cumhuriyet döneminde şekillenen muhafazakâr modernleşmeciliğin, maneviyatı, siyaseti, ekonomiyi ve hatta bir ölçüde tekniği milli devlet modernliği içinde yerelleştirmesi, Türk kültür yaşamında bir tür sentezcilik ve melezleştirme geleneğinin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Dînî kimlik kültür yoluyla; dini olmayan, milli kimlik de din dolayısıyla melezleşmiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde Cumhuriyet modernleşmesinin ileri safhalarında kolektif kimliği yeniden tanımlamak gayreti içindeki sağ siyasal cereyanların -Türk İslam sentezi gibi- yeni terkipler yapmalarının ideolojik-politik şartları hazırlanmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde modern muhafazakârlık bir tür kültürcü milliyetçi veya milliyetçi modernleşmeci cereyan olarak görülmekte dolayısıyla Kemalist iktidar yapılarının kıyılarında yer alan kültür kurumlarında gelişmesine uygun bir iklim bulabilmiştir. Modern muhafazakârlık Türk İnkılabı'nın Aydınlanmacı, pozitivist, insancı-liberal veya sosyalist olmayan bir açıklaması olarak gelişmiştir. Kökleri yine Batı düşün hayatında yatan ruhçu, pozitivism ve bilimcilik karşıtı cereyanlardan ilham alan modern muhafazakârlık erken Cumhuriyet'in fikir hayatına bir tür kültürel kalkınmacılık ideolojisi olarak eklenmiştir. İçerdiği fikrî ve siyasal potansiyeller açısından milliyetçi ve dini modernizmin melezlenmesini mümkün kılan ideolojik-siyasal bir alan yaratan modern muhafazakârlık, Cumhuriyet modernleşmesinin bir tür alt dalgası olarak gelişmiştir. Bu açıdan bakıldığında Cumhuriyet modernleşmesinin ileri aşamalarında hem örgütsel hem de fikrî düzeyde farklılaşan milliyetçi kalkınmacılığın sloganlaştırdığı dokuz ışık ile mukaddesatçı milli düzen tezlerinin ilk biçimlerini modern muhafazakâr cereyan içinde tespit etmek şaşırtıcı değildir.

1940'lı yılların sonuna doğru çok partili yaşama geçişin ilk işaretlerinin ortaya çıkması ile beraber erken Cumhuriyet döneminin bütüncül modernite anlayışına tepkiler de yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu eleştirilerin beslendiği ideolojik damar muhafazakâr modernliktir. Tek parti dönemi ürünü olduğu iddia edilen devlet-merkezli siyasanın dayandığı otoriter modernleşmeci değişim siyasetinin gerek iktisadi gerekse de siyasal ve sosyal ferdi hürriyetleri kısıtladığı tezlerine dayanarak gelişen muhalefet, siyasal yarış içinde yönetici seçkinlerden kendilerini farklılaştırmaya giriştikçe bizzat tek parti dönemi siyaseti içinde gelişmiş olan muhafazakâr modernite anlayışına pratik-günlük bir siyasal içerik kazandırmaya başlamıştır.

SOSYAL SORUNA AHLAKİ ÇÖZÜMLER, OTORİTER AÇILIMLAR VE MUHAFAZAKÂR MODERNİTE

DP'nin katıldığı ancak kazanamadığı şaibeli 1946 seçimlerinin ardından 1947 Kurultayı'nı yapan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) geçmiş iki on yıla damgasını vuran devrimci değişim anlayışını evrimci bir çizgiye çekeceğini ve nispeten daha gevşek bir din politikası oluşturacağını ilan etmiştir. Çok partili yaşama geçiş sonrasında yönetici partinin siyasal-sosyal tabanını genişletmek ve seçmen kitlesi ile yeni bir ilişki kurmak gayreti ile aldığı bu kararlar karşısında muhalefet yoğun bir laiklik eleştirisine girişmiştir. Bu yoğun tartışma, siyasal yarışın büyük oranda modernleşmenin kültürel şartlarının yeniden tanımlanması sorununa odaklanacağını da ilk işaretlerini vermektedir. Yeni kurulan DP'ye yaklaşan tek parti döneminin liberal-muhafazakâr çevreleri, yeni siyasal-ekonomik yönetim mantığının iki temel prensibinden birisi olarak ortaya çıkan liberalizmi, devlet eli ile serbest teşebbüsü daha çok desteklemek; muhafazakârlığı da din konusunda nispeten daha az müdahaleci bir idare yaratmak hedefleri ile özdeşleştirmektedirler. Çok partili rejime geçiş ile birlikte siyasal modernitenin temel kavramlarından olan demokrasinin eşitlikçi ideallerine, en azından retoriksel olarak, topluma daha az müdahalenin yüceltiildiği ve kendiliğinden bir düzen olarak toplumun kutsandığı serbestîci ve hürriyetçi bir yorum galebe çalmıştır.

DP iktidarı altında liberalizm, bir düzen ideolojisi niteliği kazandığı Batı'daki serüveninin tersine bütün ahlaki içeriğini kaybederek, devletin ekonomik ve siyasal-kültürel yaşam üzerindeki denetim ve kontrol imkânlarını sınırlayan bir serbestçilik iddiasına dönüşmüştür. Dolayısıyla, ahlaki içeriğinden mahrum kılınan liberalizm, Türk siyasal yaşamının hiçbir aşamasında düzen ilkelerini tanımlayacak derecede gelişme imkânı da bulamamıştır. Diğer taraftan yine aynı dönemde, özellikle sosyalizm, insancılık ve bireycilikten ilham alan her türlü kozmopolitanizm karşısında yerel olanın korunması amacı ile tepki gösteren milliyetçi cereyan, tek parti döneminden miras alınan biz bize benzerizci kültürel tekilciliğin çok partili yaşam içinde yeniden üretilmesine hizmet etmiştir.

Sosyal muhafazakârlığın gelenekçiliği içinde savunmacı bir konumda içe dönmüş olan mukaddesatçı İslamcı cereyanlar ile onları yeterince milli bulmayan milliyetçilik arasında da belirgin bir mesafe göze çarpmaktadır. 1930'lu ve 40'lı yıllarda milliyetçi hareket ile dönemin mukaddesatçı alt cereyanları arasındaki fikrî mesafe, birincisinin kültür ikincisinin din-merkezli bir millet görüşüne sahip olmasından kaynaklanmakta idi. 1940'lı ve 50'li yıllar boyunca mukaddesatçılık olarak gelenekçi İslamcılık ve milliyetçilik arasında yaşanan

bölünme yerelliğin yoğunluğu ve niteliği ile ilgili idi. Ancak tek parti döneminde gelişen modern muhafazakârlık, költürcülüğü dolayısıyla İslamcılığın millileşmesini, maneviyatçılığı nedeniyle de milliyetçiliğin dinselleşmesine açık bir ideolojik alanın gelişmesini mümkün kıldığı oranda, özellikle felsefi cephede materyalizm ve ateizm, siyasal cephede de sosyalizm ve hümanizm karşıtı bir maneviyatçı-tepkici sağ hareketin imkânlarını da oluşturmuştu. Ancak erken dönem cumhuriyet modernleşmesinin siyasal projesini dayandırdığı ve dönemin milliyetçiliğinin de bağlanmış olduğu költürel millet kavramı içinde dine verilen tali rol, 1950'li yıllar içinde sorgulanmaya başlanmıştır. Seküler milliyetçiliğin yeterince bütünleştirici bir ideoloji olmadığı tezinden yola çıkan revizyonist çevreler, ancak din ile kuvvetlendirilmiş bir milliyetçiliğin Kemalist İnkılab'ın yarattığını iddia ettikleri ahlaki boşluğu doldurabileceğini ileri sürmeye başlamışlardır. Tanzimat'tan beri Türk-İslam topluluğunun aşırı Batılılaşma olarak tecrübe ettiği modernleşmenin onu kendi költür dünyasında yabancılaştırdığı; yabancı değerlere atfen düzenlenmeye çalışılan kişilerarası yaşam dünyasında köklü bir anlam kaybı yaşandığı; yöneticilerin milletin öz değerlerine giderek daha çok yabancılaşmalarından dolayı yönetilen-yöneten arasındaki költürel uçurumun daha da derinleştiği; reformcu bürokrasinin milletin geleneksel kurumları ve değerlerine yönelik hasmane tutumunun onun kendiliğinden düzenini bozduğu ve en önemlisi de modernleşme sürecinde idari-hukuki zorlamalar ile kurumsallaştırılmaya çalışılan değerlerin, İslam medeniyet kuşağının ürettiği öz değerlere yabancı olduğu gibi iddialar dolayısıyla erken Cumhuriyet modernitesinin bütüncül modernite görüşünün parçalanmasına yönelik eleştiriler 1950'lerin sonunda daha da görünür bir hal almıştır.

Diğer yandan çok partili döneme geçiş ile birlikte milliyetçilik anlayışında da hızlı bir çeşitlenme ve gelişme yaşanmıştır. Çok partili yaşam içinde milliyetçilik, seküler költürcülüğten sosyal muhafazakârlık olarak gelenekçiliğe tedrici bir kayış yaşamıştır. 1990'ların başına kadar Sovyetler Birliği'nin varlığı ile somutlaşan komünizm tehdidi Türk siyasal költürünün şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Toplumun ahlaki, siyasal ve ekonomik yapılarını komünizm ile özdeşleştirilen materyalizm ile her türlü yabancı költüre karşı savunma misyonunu üstlenen milliyetçilik, erken döneme hâkim költürcü felsefesinden kaynaklanan gelenek karşındaki köktenci konumunu da yitirmeye başlamıştır. Dinin milli költür ve ahlakın asli kurucusu olduğu tezi milliyetçi cereyana savunmacı-tepkici siyasetini gerekçelendirmek üzere daha çok nüfuz ettikçe milliyetçiliğin siyasal modernite ile ilişkileri de daha sorunlu bir hal almaya başlamıştır. Sonuçta milliyetçilik modernleşmeyi teknik ilerleme ile özdeşleştiren liberal-muhafazakâr ve gelenekçi-mukaddesatçı cereyanlara yakınlaşmıştır.

1950 ile 1960 arasında devlet-ferd ilişkilerinin liberal ve muhafazakâr değerlere uygun olarak yeniden tanzim edilmesi gayretleri çerçevesinde erken dönem cumhuriyet modernleşmesinin yoğun bir muhasebesi yapılmıştır. Tutan-tutmayan inkılaplar, bürokratik despotizm gibi kavramlar etrafında gelişen rejim muhasebesi, Demokrat hareketin muhalefetine sınırlarını da çizmektedir. Özellikle laiklik, devletçilik ve inkılapçılık gibi ilkelerin eleştirileri çerçevesinde gelişen muhafazakâr modernite anlayışı kültürel bozulmayı siyasal modernitenin sonucu olarak gördüğü oranda da kültürel bölünmelerin siyasallaşmasına vesile olmuştur.

Dönemin muhafazakar cereyanları erken dönem cumhuriyet modernleşmesinin bir tür bürokratik despotizm geleneği yaratarak toplumun kendiliğinden değişim ve düzenine tehdit oluşturan yasal reformcu bir değişim stratejisinin ortaya çıkmasına yol açtığını iddia etmektedirler. Bürokratik yasal reformculuğun “önce yasa tarif eder, sonra toplum uyar” gibi keyfiyetçi bir zorlamacıya dayandığı için toplumun kendiliğinden değişimi olarak tarif edilen hakiki ve özgün modernleşmeyi de yolundan saptırdığı düşünülmektedir. Toplumun kendiliğinden değişiminin iki önemli durağı ekonomi ve teknolojidir. Toplumun maddi yapılarında ortaya çıkan ve yeni ekonomik kurumların getirdiği iradi olmayan değişimler ile teknoloji gibi kültüre dışsal olduğu varsayılan ve özellikle de toplumun maddi örgütlenmesini değiştiren unsurların tetiklediği bir değişim olarak teknik modernitenin gereklerinin yerine getirilmesinde hiçbir sakınca görmeyen muhafazakâr modernlik anlayışı, siyasal modernitenin eşitlik, özgürlük ve temel haklar siyasetini ise istisnacılık tezleri çerçevesinde sınırlandırmıştır.

Laiklik siyasetinin bürokratik despotizmin en uç biçimi olduğunu düşünen muhalif cereyanlar muhafazakâr modernliğe özgü alternatif bir laiklik anlayışını da bu dönemde geliştirmeye başlamışlardır. Buna göre din ve devlet alanları birbirlerinden ayırılır ve devlet, özellikle geleneğe aykırı yorumlar dairelerinde, müdahaleci bir aktör olarak din alanına karışmamalıdır. Modernleşme ile din arasında erken cumhuriyet döneminde kurulan olumsuz ilişkinin zayıflamaya başladığı 1950 ile 1960 arası dönemde kültürel kalkınmanın ve siyasal seferberliğin bir aracı ve milli kimliğin asli unsuru olarak dinin rolü üzerinde daha olumlu değerlendirmeler yapılmaktadır. Anglo-Sakson türü sekülerizm ve Fransız laikliği arasındaki farklılıklar esas alınarak, birincisinin nispeten daha az müdahaleci devlet yapılanması örnek gösterilerek yeniden yorumlanmaya çalışılan din-devlet ilişkileri, muhafazakâr siyasal gündemin başlıca konularından birisidir. Buna göre din, modern toplumlarda siyasi, idari ve hukuki yaptırımların kaynağı olmasa da vicdani ve sosyal yaptırımların en önemli kaynaklarından birisidir; dolayısıyla, Türk İnkılabı'nı bunu değiş-

tirmeye yönelik –Şerif Mardin’in deyimi ile– bir gönül devrimi haline dönüşürmenin ve eğer bu tür uygulamalara gidilmişse bunlardan geri adım atmanın gerekli olduğu tezi, dönemin liberal-muhafazakâr hareketinin başlıca talepleri arasındadır.

Erken cumhuriyet modernizmine damgasını vuran otoriter pozitivistten üç büyük çıkış formülü bulunmaktadır. Birincisi, merkez sağa özgü ruhçu-idealist teknokratik seçkincilik; ikincisi kültürcü vurguyu miras edinen romantik milliyetçilik; üçüncüsü de gelenekçi-mukaddesatçılıktır. Bunlardan birincisi DP-AP-ANAP çizgisi ise, ikincisi CKMP- MHP, üçüncüsü de MN, MSP, Refah-Saadet çizgisindeki Milli Görüş hareketidir. Kemalist modernizme alternatif çıkış yolları olarak ortaya çıkan bu üç ana cereyanın ortak paydası modernleşme ve batılılaşma arasında ondokuzuncu yüzyılda yapılan ayırımdır. Bu minvalde gelenekçi-mukaddesatçılık ile romantik milliyetçilik, kalkınmacılık ve maneviyatçılık ekseninde ortak bir dil yaratabilmektedirler; diğer bir deyişle her ikisi de ekonomik kalkınma ve kültürel yerellik tezlerine bağlanırken, merkez sağa özgü mühendisler ideolojisinde somut biçimlerine kavuşan pragmatik teknokratik seçkincilik ise teknik bir modernite anlayışını ruhçu-maneviyatçı bir kültür felsefi ile desteklemektedir. Kemalist modernizmden üç farklı siyasal çıkış formülünü bir tür milliyetçi-maneviyatçı cephe siyaseti haline dönüştürerek, Türk siyasetinin merkezinin sağda kurulmasını mümkün kılan kapsayıcı bir ideolojik-siyasal dil ise bizzat tek parti döneminde ortaya çıkmıştır: bu terkip, muhafazakâr modernite anlayışının kültür ve medeniyet anlayışını ete kemiğe kavuşturan sentezciliğidir. İlk önce Doğu-Batı sentezi önerisi ile başlayan bu eğilim, 1960’lı yılların sonundan itibaren Türk-İslam sentezi biçiminde tamamen yerleşerek, teknik modernitenin kültürel projesi olarak Türk siyasal kültürünün hâkim ideolojik formasyonu haline almıştır.

SONUÇ YERİNE

Erken dönem Cumhuriyet modernizmini bir tür zorlayıcı modernite olarak tanımlayan ve milliyetçi-mukaddesatçı ve serbestîci cereyanların bağlandıkları muhafazakâr modernlik ideali, toplumun kendiliğinden değişimini mümkün kılacak yeni tür serbestleştirici ve seferber edici bir modernlik anlayışına dayanmaktadır. Zorlayıcı modernitenin aracı olan ve toplumu denetim altında tutan bürokratik aygıtın kontrol araçlarını toplum mühendisliği tezi çerçevesinde eleştiren bu yaklaşıma göre karizmatik liderliğin seferber edeceği millet, bürokrasinin yasal reformculuğa dayanarak yukarıdan aşağıya yürüttüğü reform siyasetinin toplumda yarattığı ahlaki sorunlara cevap veren özgün siyasal çözümler de üretecektir. Yeter ki, milletin iradesi galebe çalsın. Bir tür milli iradecilik tezi üzerinden milleti doğal ve organik bir düzenin yaratıcısı haline getiren

muhafazakâr modernlik açısından modernleşmesinin asıl sorunu değer yabancılaşması olarak tespit edildiği için çaresi hep ahlaki olmaktadır. Muhafazakâr modernite anlayışı içinde sosyal ve ekonomik soruna getirilen ahlaki çözüm önerileri ise Türk siyasetine musallat olmuş otoriteryanizmin bir başka kaynağı haline dönüşmektedir.

Çok partili döneme geçiş ile birlikte Cumhuriyet modernleşmesini şekillendiren politikaları oluşturan merkez sağ cereyanlar Türk modernleşmesini bugünkü sınırlarına teknik modernite anlayışına uygun bir siyaset tarzı ile taşımışlardır. Kökleri II. Abdülhamid dönemine kadar giden ve modernleşme ile batılılaşma ayrımının dayandığı teknik ve siyasal modernite ikiliğini Türk modernleşmesi içinde üreten muhafazakâr modernite projesinin ideolojik-felsefi topografisini şekillendiren maneviyatçı-milliyetçi ve pragmatik-serbestici cereyanlar Kemalizmin milli-devlet modernliği içinde sınırlandırdığı kısıtlı ancak bütüncül moderniteyi bir de yerellik yoluyla kısıtlayarak, zaten sınırlanmış olan Türk siyasal modernitesinin iyice kısıtlanmasına vesile olmuşlardır.▽

KAYNAKÇA

- Gutting, Gary, (2001), *French Philosophy in the Twentieth Century*. (Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press).
- İrem, N.,(1997), "Kemalist Modernizm ve Türk Gelenekçi-muhafazakârlığının Kökleri", *Toplum ve Bilim*, 74: 52-101
- İrem, N., (1999), "Muhafazakâr Modernlik, 'Diğer Batı' ve Türkiye'de Bergsonculuk", *Toplum ve Bilim*, 82 : 141-179.
- İrem Nazım (2002). "Cumhuriyetçi Muhafazakârlık, Seferber Edici Modernlik ve 'Diğer Batı Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57, 2 : 42-60.
- İrem, Nazım, (2007) "Aydınlanma, Küreselleşme ve Postmodernleşme Sarmalında Modernite ve Türkiye'de Yerellik Siyaseti," *Aydınlanma Sempozyumu*, (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi) : 114-151.
- Mannheim, Karl, (1972 [1936]). *Ideology and Utopia*, (London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Wallerstein, I., (1995), "The End of What Modernity?", *Theory and Science*, Cilt 24, Sayı 4: 471-488.
- Wokler, Robert, *The Enlightenment: The Nation-State and the Primal Patricide of Modernity* Budapest : Collegium Budapest, Institute for Advanced Study,1998.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin, (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları).